

Strandade valar och valben i Sverige

Ingvar Svanberg

Nu mera har det blivit en populär semesteraktivitet att åka till platser där man kan delta i valsafarier eller till och med få närkontakt med olika småvalar. Bland annat i norra Norge (Andenes, Strø), på Island (Húsavík), på Nya Zeeland (Kaikoura), i Sydafrika (Hermanus) och i Baja California erbjuds i dag båtturer för att turister utan större ansträngningar på nära håll skall kunna få skåda valar. I Sverige finns möjligheter till att skåda tumlare i Skälderviken utanför skånska Kullaberg. Fysisk kontakt kan turisten få genom att simma med olika småvalar, exempelvis på Azorerna, i Karibien och på Tonga. Även delfinarier och djurparker erbjuder denna möjlighet till att simma med delfiner.¹

Ingvar Svanberg, 1953, forskare vid Institutet för Rysslands- och Eurasienstudier, Uppsala universitet. Som etnolog forskar han om människans relation till djur och växter, i synnerhet arter människans närhet. Bland hans senaste publikationer märks böckerna *Pioneers in European Ethnobiology* (Uppsala University, 2014), *Från renhållningshjon till modeaccessoar: 10 000 år av människa-hund-relationer i Sverige* (KGAA, 2014), *Svenska lejon* (Dialogos, 2014), *Fåglar i svensk folklig tradition* (Dialogos, 2016), *Muslim Tatar Minorities in the Baltic Sea Region* (Brill, 2016), *Fåglar i staden* (Dialogos, 2017) och *Geten i Sverige: kulturhistoriska och samtida perspektiv* (IFOS, 2017).

Detta är exempel på den postmoderna människans förhållande till valar och på de biokulturella domäner som idag skapas i ett samspel mellan djuren, lokalbefolkningar, nyandliga strömningar, rekreationsbehov, turistnäring och upplevelseindustri.²

Kust- och öbor har förstås i alla tider kunnat bekanta sig med valar. För norska och färöiska fiskare som förr färdades i små båtar till havs var en närgången val inte alltid någon angenäm bekantskap. Man kunde dock skydda sig med hjälp av bävergäll.³ Kunskapen om bävergällets nytta i detta avseende var vida känd bland sjöfarare. Vadstenamunken Peder Månsson skrev redan på senmedeltiden att det "är raadelikith ath skiparen haffwer stöth bäffwergeel oc blande thet j wathn kastandis j haffwith, oc strax fly alle hwalana borth, oc göra skipeno jngen skadha."⁴ Färöingen Lucas Debes berättar 1687 att hans landsmän kände till den dyrbara och av dem importerade substansen: "Gud og Naturen haver aaben baret dette enfoldige Folk et synderligt hemmeligt Middel til at bortdrive saadaane skadelige Bæster med, nemlig Bebergel, hvilken de gemenligen sætte udi Stavnen i deres Baader, idet de bore et Hul i Træet, og der lægget Bebergellet udi og sætter en Prop for".⁵

Ute på Nordsjön lurade så kallade trollvalar.⁶ Den finsk-svenske naturforskaren Sigfrid Aron Forsius, skrev 1611 att: "Trollhuaal, that är stoort och gråått till färghan, och är thet skadheligaste slagh, som sigh icke wäl af menniskan fördrijfua later". Även mot trollvalar dög dock, enligt Forsius bävergäll: "doch fördrijfuer man så them, som andre Huaalar medh Bäfuere gäll, huilket them till thet högsta är emoot, såsom Lapperne then kånst wäl weta".⁷ Att på detta vis fördriva storvalar som kom för nära båten tillämpades ännu i slutet av 1800-talet på Färöarna.⁸

I det följande skall jag kortfattat diskutera i första hand den svenska kustbefolkningens erfarenheter av och möten med större valar och vilken betydelse de hade i deras föreställningar och materiella kultur. Artikeln avslutas med en förteckning över kända strandningar av större valar längs nuvarande svenska kusten från senmedeltiden fram till 1920. Uppgifterna baseras på strödda belägg ur en rad vitt skilda historiska källor (inklusive bevarade skelettdelar) och kan ses som en sammanfattning av tidigare publicerade fallstudier.

Valfångststation på Danskön 1634. På målningen ser man grönlandsval och ett trankokeri. Skeppen har danska flaggor. Målningen är av Abraham Speeck, Skoklosters samlingar.

Jakt på valar

Med hjälp av primitiva redskap har människor också gjort valar till ett bytestdjur som rentav, som i Baskien och Nederländerna, redan under medeltid och tidigmodern tid kunde resultera i en omfattande industriell jakt på val.⁹ Kustbor på Shetland, Färöarna och Island har fått nöja sig med husbehovsjakt på grindval (*Globicephala melas*) och ibland även vitsiding (*Lagenorhynchus acutus*), något som vanligen skedde genom att man drev in valflockarna i vikar och dödade dem med stickredskap. Så sker som bekant fortfarande på Färöarna, utan att det påverkar det nordatlantiska beståndet av dessa arter nämnvärt.¹⁰

I Sverige och Danmark har allmogen, bl.a. i Skåne och Middelfart, ännu i början av 1900-talet regelbundet fångat tumlare i nät, främst för fettets

skull, men även köttet kom till användning. För sjöfarare på handelskepen ute till havs fungerade delfiner och tumlare ännu på 1700-talet som ett tecken på instundande stormar.¹¹

Den industriella valfångsten, som bidrog till många storvalars försvinnande från tidigare områden utvecklades först i slutet av 1800-talet, där länder som Norge och Förenta staterna var ledande. Även i Sverige gjorde några företag (exempelvis KF) försök i akt och mening att få igång valfångst för att säkra billig råvara för framställning av margarin. Det kan noteras att redan från och med 1880-talet hade industriföretaget och vapentillverkaren Bofors i Karlskoga levererat valkanoner till den internationella valfångstnäringen, så det fanns svenska intressen i hanteringen.¹²

Det var först efter FN-konferensen om mänsklig miljö som arrangerades i Stockholm 5–16 juni 1972, med deltagare från 114 länder, som Internationella Valfångstkommissionen (IWC) påbörjade ett arbete som så småningom ledde fram till ett moratorium för valfångst i syfte att stoppa den utrotningsjakt som då pågick i full skala. Fredningsförsök av alla arter har emellertid mött fortsatt motstånd från vissa länder och viss jakt på storval förekommer fortfarande. Det handlar dock om arter vars bestånd ej anses vara hotade. IWC tillåter exempelvis Grönland att årligen fånga små kvantiteter av sillval, vikval, knölval och grönländsval. Östaten Saint Vincent och Grenadinerna i Västindien får fånga knölval. Norge och Island bedriver viss fångst, likaså Japan (vikval), Ryssland (gråval) och Förenta staterna (grönländsval). Dessutom är kustnära traditionell jakt på småval, som inte regleras av IWC, tillåtet i åtskilliga länder.

Valar som ekonomisk resurs

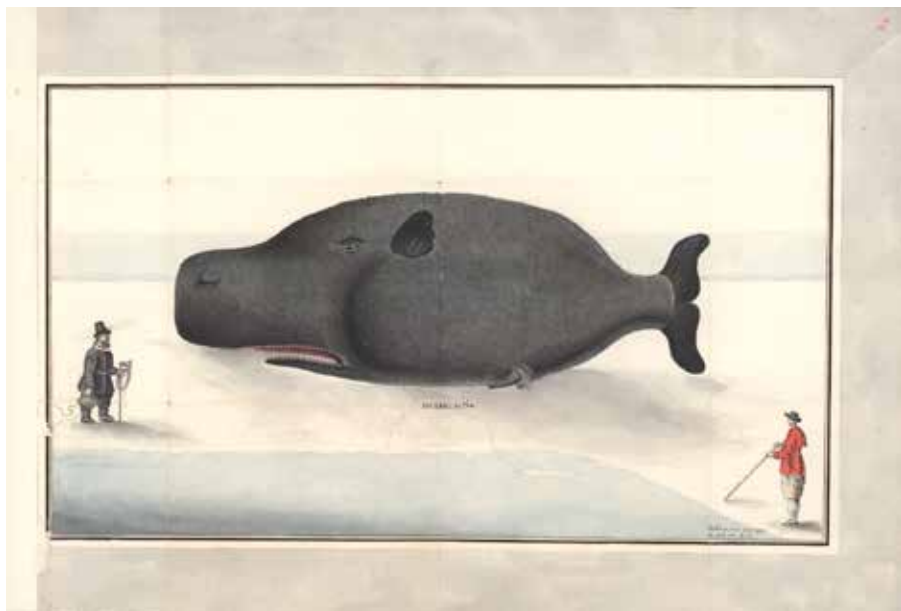
Strandade valar har alltid fascinerat människor. I äldre tid utgjorde de också för nordbor dessutom en ekonomisk resurs. Genom århundradena har valstrandningar därför gett nedslag i källorna. Den äldsta illustrationen av en strandad val i Norden återfinns på Olaus Magnus' *Carta marina* från 1539. Valen hade strandat på Färöarna. Bilden används, något modifierad, därtill som vinjetter till bok 21:11 och 21:15 i Olaus Magnus stora arbete rörande de nordiska folkens historia *Historia de gentibus septentrionalis*, ut-

given i Rom 1555. Olaus Magnus avbildar dessutom i bok 21:13 hur man tar till vara en stor bardval som hade strandat nära Tynemouth, England, i augusti 1532. Han återger också en ögonvitnesskildring efter en engelsk adelsman av det väldiga djurets förruttelse: Lukten var så svår, att man knappt kunde stå ut därmed, heter det.¹³

Redan i medeltida källor finns belägg för strandade valar längs den svenska kusten. Särskilt intressant är Edebovalen, en storval som fastnade när tidvattnet gav sig ut igen. I *Diarum fratrum minorum Stockholmensium* – gråbrödraklostrets diarium – finns antecknat på latin för den 1 augusti 1489: «Samma år påträffades en jättelik val i Rhoden».¹⁴ Med Rhoden avses den del av Uppland, som idag kallas för Roslagen. I Sturekrönikan, som dateras till omkring år 1500, får vi i rimform veta om denna val – ”een stoor hwall fiisk” – att det ”war storth wnder, böndher huggo honum allan sundher”. Den finns också omnämnd i Olai Petri *Svenska Krönika* där det om 1489 heter: ”Tå kom ock driffuandes en stoor hualfisk här in för Stockholms skär”.¹⁵ Även Johannes Messenius, som 1629 under sin långa fångenskap författade en krönika på kittelvers, skriver att ”roskarlom smakade then wäl, som slå honom medh list ihiäl”.¹⁶

Med hjälp av dessa uppgifter kan vi alltså fastställa att det ägde rum en valstrandning någonstans i Roslagen 1489. Källorna säger dock inte exakt var, utan det ger först senare källor besked om. Johannes Haquin Rhezelius, som på 1630-talet inventerade gamla kyrkor och fornminnen i landskapet, annoterade i sin resedagbok den 12 oktober 1635 att ett ben “af en hualfisk är i Edbo Kyrkia, huilken fisk hafuer komit i Edbo wÿk, länge sedan och slapp intet tillbaka igen, tÿ uatnet sualla, och sedan gaf sigh ut igen”. Här är första gången som vi får veta att valen faktiskt hade strandat i Edeboviken samt hur det hade gått till. Rhezelius återger också en avbildning av kotan. Alltjämt bevaras ett par valkotor i Edebo kyrka som anses emanera från den år 1489 strandade valen. Uppenbarligen tog befolkningen, som berättelserna visar, hand om valen: fett, kött och skelett kom till användning.¹⁷

På Krigsarkivet i Stockholm förvaras en spännande bildsamling under namnet Kungsboken och som tillhört Karl XI och Karl XII. Bland bilderna återfinns en färglagd illustration föreställande en strandad kaskelothane. Det finns ingen tydlig bakgrund, men däremot ett par män iförda hattar

Strandad kaskelot med okänd proveniens. Ur Kungsboken 16, Riksarkivet, Stockholm.

på bilden. Den ena mannen har en stav i händerna, medan den andra bär på en yxa och ett par rep. Bilden uppges enligt katalogen vara från omkring 1670. Det finns dock inga uppgifter om proveniens. I högra hörnet kan man läsa en text på tyska, men själva bilden har svensk titel: "een stoor oprijtat fisk". Illustrationen ger ett realistiskt intryck och den svenska påskriften antyder att bilden skulle kunna vara från svenskt territorium. Det har inte gått att attribuera illustrationen till någon faktiskt strandning av kaskelot i Sverige eller Östersjöområdet. Däremot ansluter bilden i sin komposition till en tradition av illustrationer som är kända från kontinenten, särskilt den kaskelothane som strandade vid Antorff den 2 juli 1577. Ett par andra strandade kaskeloter som avbildats var de som strandade vid Beverywyck den 13 januari 1602 respektive vid Noordwijk den 28 december 1629.¹⁸

Avbildningarna från den 1577 strandade valen ger svar på vad repet skulle användas till. Där ses nämligen hur män med hjälp av rep mäter upp valen. På en annan illustration av samma val ser man hur den mäts upp med en lång stav. Motivet finns för övrigt redan hos Olaus Magnus (bok 21:13). Kaskelotens kött anses inte vara ätbart, men fett och tänder kunde tas till vara och komma till användning, likaså vissa skelettdelar. Från kaskeloten kunde man också utvinna valrav (spermacite), som ligger i håligheter i huvudet, och som efterfrågades inom medicinen (bl.a. valravssalva) men också för framställning av rökelse och välluktande oljor.¹⁹

Som John Bernström visat har storvalar flera gånger strandat längs de svenska kusterna. Han beräknade 1966 att arton arter tillvaratagits vid Sveriges nuvarande kuster under historisk tid. Av dem har femton rapporterats från Bohuslän. Vid den bohuslänska kusten var strandade storvalar dock tillräckligt vanliga för att enbart ses som en råvarutillgång som skulle tas tillvara. Man använde fenornas kött till föda, fettet till tran, ryggkotorna till pallar och huggkubbar samt käkbenen till grindstolpar. En kaskelot (*Physeter catodon*) anträffades i slutet av november 1718 vid Stora Överön i bohuslänska Nordre älvs fjord. "Utaf ryggknotarna hade en bonde några, dem han brukade till stohlar och stabbar", skriver arkiatern Carl Alstrin, som studerade den strandade kaskeloten på Stora Överön, i sin resedagbok. Med stabbar avses här huggkubbar.²⁰

Omen och folkreligion

På flera håll har allmogen tolkat valstrandningar och observationer som ett dåligt förebud. En val som strandade i Trave i södra Östersjön år 1333 ansågs vara ett varsel om det kommande kriget. Redan Olaus Magnus tog avstånd från dessa föreställningar. När en stor val strandade i Ystad i november 1709, och som finns avbildad på ett så kallat ettbladstryck, sågs det som ett tecken på stundande oroliga tider. Kyrkoherden Simon Isogæus skriver i en bok som utkom 1714: "När Hwalfiskar låta sigh se i thet faarwatn the eij gemenligen wistas", så anses det vara "onda portenta."²¹ Den nämnda kaskeloten vid Överön i Bohuslän i februari 1718 strandade en relativt kort tid före Karl XII:s död, något som Carl Alstrin också noterar i sin reseberättelse.²²

Delar av valskelett kunde förr tas till vara för att placeras i kyrkor, en sedvänja som skall ses som ett utslag för folkreligiositet, men som utnyttjades av kyrkans män för att inpränta kristendomens läror i allmogen. Sådana skelettdelar finns belagda, och bevarade, på flera håll i Sverige. I många kyrkor sågs de som minnen från en forntida befolkning av jättar, en föreställning som även har stöd i Första Mosebok (6:4 "Vid denna tiden, liksom också efteråt, levde jättarna på jorden") och Gamla testamentets apokryfer. Denna jättebefolkning utrotades på grund av Syndafloden. Det fanns därför ännu under 1600-talet anledning för kyrkan att underhålla denna uppfattning.

Åtskilliga valben i uppländska kyrkor, varav några nu är försvunna, kan härstamma från Edebovalen, vars skelettdelar inte bara hamnade i Edebo kyrka utan förmodligen också i Lunda kyrka, Riala kyrka, Lagga kyrka, Edsbro kyrka (ej bevarad), Estuna kyrka (ej bevarad), Veckholm kyrka (ej bevarad), Österunda kyrka (ej bevarad) samt Maria kyrka och Riddarholmskyrkan i Stockholm (ej bevarade). Liknande uppgifter finns från andra håll i Östersjöområdet. Som exempel kan nämnas den sillval som 1365 strandade och dödades på ön Usedom (Uznam) vid den nuvarande polsktyska gränsen. Dess skelettdelar distribuerades till en rad olika kyrkor, bland annat slottskyrkan i Wittenberg, en kyrka i Brandenburg, en kyrka i Stralsund, Sankt Niclaskyrkan i Stettin, Sankt-Marien-Kirche i Rostock samt i en kyrka i Riga. Det kan sammanhanget nämnas att den unge teologstudenten, smålänningen Anders Bolinus, inskriven vid universitetet i Rostock, i sin dagbok 1666 skriver att i Mariakyrkan såg han "itt hwaalz been som wäll är 18 alna longdt".²³

Tron på jättar var för övrigt fortfarande utbredd bland allmogen och de figurerade i många lokala sägner, exempelvis i samband med kyrkbyggen. Också bland tidens vetenskapsmän var tron på ett forntida jättefolk länge förhärskande. Att därför se stora ben som bevis för att jättar en gång i tiden befolkat jorden är en uppfattning med rötter i antiken. En del av dessa jätteben, som förvaras i kyrkorna, är subfossila valben som påträffats i jorden. I den lista över jätteben som riksantikvarien Johannes Bureus sammanställde omkring år 1600 återfinns både ben från såväl subfossila som Edebovalens ben. Johan Georg Rüdling skriver om det stora ben som hängde uti Riddarholmskyrkans sakristia att det "hålles före wara ett Jätte-ben".²⁴

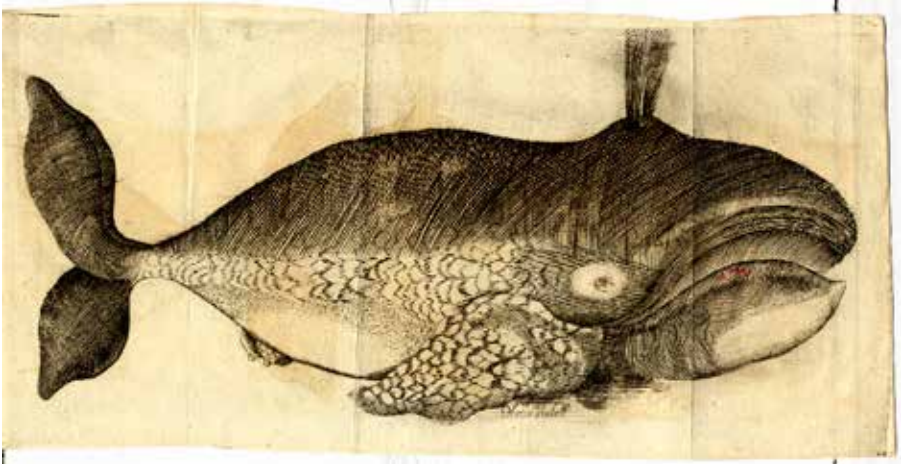
Valben är kända från över 200 kyrkor i Europa, men Sverige har ovanligt många belagda i källorna. Den första listan över skelettdelar som förvarades i kyrkor sammanställdes av Johannes Bureus omkring 1600, nästa gjordes av John Bernström 1963; senare har jag publicerat en ganska uttömmande kommenterad förteckning 2006. Dock kunde den engelska valbensentusiasten Nicholas Redman, med min hjälp, publicera ytterligare fynd av valben i svenska kyrkor 2013. På kontinenten, exempelvis i Stefansdomen i Wien och i Wawelkatedralen i Krakow, har man också satt upp subfossila ben efter ullnoshörning och mammut som "jätteben".²⁵

Särskilt intressant är de kotor efter en kaskelot av okänt ursprung som länge bevarades i Mariakyrkan i Visby, och som enligt sägnen var kvarlevor efter en jättekvinna med namnet Visna. När Linné besökte Visby i juni 1741 fick han tillfälle att examinera benen närmare och kunde konstatera att "Jätte-Benen som bewarades i Stora Kyrkahn såsom underwärk, woro wärkeligen Hwalfiskben". Carl Johan Bergman berättar att i en skrift 1882 att allmogen uppfattade kotorna med en särskild vördnad: "Många lefva ännu, som minnas huru fromma gummor, när de vandrade fram i sidogången, stannade framför dessa knotor, nego och signade sig".²⁶

Från Östergötland och Värmland finns uppgifter om att benen i kyrkorna användes i kurer för att bota människor och boskap.²⁷

Forskarsamhället kom redan på 1700-talet att avvisa jordfunna eller bevarade stora skelettdelar som bevis på jättar. Såväl Christopher Polhem 1712 som Emanuel Swedenborg avvisade tanken om att det skulle röra sig om jätteben, utan snarare rester av valar. Linné var ju också avvisande. Ännu 1765 utspelades en vetenskaplig debatt i Vetenskapsakademiens handlingar, där prästmannen Tiburtz Tibertius hävdade att benen utgjorde bevis på en forntida jättebefolkning. Linneanen Roland Martin, som själv deltagit i valfångst på Spetsbergen 1758, avvisade bestämt att det skulle röra sig om något annat än djurben.²⁸

Folkliga föreställningar var mer seglivade. När några bönder på en åker påträffade en stor ryggekota på Gräsö i mitten av 1800-talet, placerades den i kyrkan på ön. Uppenbarligen levde föreställningar om jättar kvar ännu på 1840-talet. Där i kyrkan fick den hänga kvar till 1859 då zoologen Johan Otto von Friesen kom till ön och kunde konstatera att "jättebenet" i själva verket var en valkota. Åkern grävdes ut, flera skelettdelar säkrades, och i

Grönlandsval enligt ett kopparstick av Olaus Thelott. Förlagan är en nederländsk reseberättelse från 1671 (*Ur De balaena*, 1694).

dag förvaras gräsövalen utställd i Evolutionsmuseets samlingar i Uppsala.²⁹

Länge bevarade skelettdelar har ännu in på 1900-talet påmint om valstrandningar. Käkbensgatan i Majorna i Göteborg har fått sitt namn för att det tidigare stod en portal av käkben där. Många sommargäster har också kunnat beundra valkäksportalen vid ångbåtsbryggan på Käringön i Bohuslän.

Strandade valar till vetenskapens fromma

Svenska naturforskare började på 1600-talet intressera sig också för valar. Den nämnde Forsius sammanfattade sina kunskaper 1611. Detta år lades avhandlingen *De balaena* fram under Andreas Drossanders presidium, som diskuterar valarnas anatomi och deras ekonomiska betydelse. Avhandlingen illustrerades med ett vackert kopparstick av Olaus Thelott, föreställande en grönlandsval (förlagan hämtad ur Friedrich Martens reseberättelse från Spetsbergen 1671).³⁰

Strandade valar har också varit till vetenskapens gagn. När Linnés samtida kollega och vän Peter Artedi 1734 besökte England hade han i november månad tillfälle att närmare beskriva en sillval (*Balaenoptera physalus*) som hade tagit sig upp i Themsen, något som han några år senare använde sig av för att utförligt beskriva arten i *Genera Piscium*.³¹

Artedis redogörelse låg också till grund för Linnés beskrivning av sillval i *Systema naturae*. Precis som Artedi uppfattade Linné länge valar som fiskar och placerade dem följaktligen under klassen Pisces i sina tidiga zoo-systematiska arbeten, bl.a. i de första nio upplagorna av *Systema naturae* och i första upplagan av *Fauna svecica*. Linné fick emellertid en akvarell, som fortfarande finns uppsatt på väggen i hans hem på Hammarby, vilken visar en strandad nordlig näbbval (*Hyperoodon ampullatus*). Det är en ko med ett fullgånget kalvfoster, som fortfarande är fästad vid navelsträngen. På kon ses också tydliga mjölkkörtlar. Strandningen tycks, enligt en anteckning på bilden, ha ägt rum i Fredrikshald i Norge den 13 november 1749. Kanske är det detaljerna i denna bild (med navelsträng och mjölkkörtlar) som fick Linné att ändra sin uppfattning om valarnas systematiska hemvist i den tionde upplagan av *Systema naturae*. Där flyttade han dem från klassen Pisces (fiskar) till Mammalia (däggdjur). I den volymen beskriver han tolv arter, inklusive den sillval som bl.a. Artedi hade beskrivit i sin bok. Linnés egna erfarenheter av valar var i övrigt begränsade. I *Fauna svecica* (1761) räknar han dock upp sex arter kända från Sverige.³²

Skelettet efter den kaskelot som i november 1749 strandade utanför Hunnebostrand forslades till Stockholm och utställdes till en början utanför Ridarhuset, där folk samlades "at med förundran se reliqvierna af et så obäkeligt djur". Benen transporterades senare till Observatoriet och skänktes på 1780-talet till Gustaf von Carlson på Mälby, en av sin tids stora samlare av naturaliekabinett. Numera tycks de dock vara försvunna.³³

Stora valar var förstas uppseendeväckande och kunde, särskilt när järnvägen möjliggjorde långa transporter, även visas upp för allmänheten. Innan dess fick man förflytta dem med häst och specialbyggda fordon. Mest känd i Europa torde vara den blåval som påträffades död av några fiskare i Nordsjön den 3 november 1827 och som med stora svårigheter bogserades in till Oostende hamn i Belgien. Skelettet, som preparerades och först donerades till kungen av Nederländerna och kallades den kungliga valen,

kom så småningom att visas runt i Europa. Den visades i Nederländerna, Frankrike, England, Tyskland och Österrike. Huruvida den någonsin kom till Norden har ännu inte gått att belägga, även om det finns luckor i dess resrutt. Till Lettland kom den 1842 och därefter turnerade den i Ryssland, bl.a. Sankt Petersburg, Krim, Kazan och åter i den ryska huvudstaden 1856. Efter tio år i ett förråd ställdes den ut i Sankt Peterburgs djurpark 1867–1889, där valen sågs av den svenske ornitologen Carl Rudolf Söderberg 1874: "Ett stort, här uppställt hvalskelett tycktes tillhöra arten *Phyasalus Sibbaldii*".³⁴ Det 20 meter långa skelettet kom slutligen år 1901 att ställas ut i den ryska vetenskapsakademiens zoologiska museum i Sankt Petersburg, där valskelettet fortfarande visas för allmänheten.³⁵

Långt in på 1900-talet, särskilt innan televisionen slog igenom, kunde driftiga, förslagna personer köpa in hela döda valar, preparera dem med formalin och visa upp dem för en häpnande publik. Jag minns från tidigt 1960-tal, när jag fick åka och titta på Jonah, som visades på ett lastbilsflak mot betalning i Karlskoga. Enligt mina efterforskningar rörde det sig förmodligen om den unga sillval som en Richardson, ägare till etablissemanget Chat Noir i Oslo, hade köpt och som efter att ha preparerats vid Institut für Zoologie i Freiburg, under några decennier turnerade i Europa. Turnerande preparerade sillvalar var kända sedan tidigare i Sverige, men den här har sina spår i källorna. Ännu 1973 kan det ha varit denna val som förevisades bland annat i Ystad, på Clementstorget i Lund, Järntorget i Eskilstuna, i Linköping samt på Vaksala torg i Uppsala. Den tycks ha visats offentligt sista gången i Antwerpen i september 1976. Den lär nu finnas i en depå i Belgien.³⁶

Strandade och döda storvalar i Sverige 1489–1920

Åtskilliga äldre valobservationer låter sig förstås inte bestämmas till arten. Uppgifterna är för knapphändiga och bevarade observationsdata saknar vägledande information om djurens utseende, storlek och uppträdande. I kyrkoherde Petrus Magnis anteckningar i Ålems kyrkobok omnämns exempelvis fem valar som vid Maria himmelfärdsdag den 15 augusti 1605 siktades vid Runnö i Kalmar sund. Det är givetvis inte möjligt att utifrån

en så kort notis säga något om vilken art det rörde sig om. Likaså kan vi inte säga vad det var för jätteval som drev i land vid Marstrand den 18 februari 1646. Den var enligt uppgift hela "88 fot lång och 14 stockholmska alnar bred". Storleken – närmare 25 meter – om den är korrekt beräknad, talar för blåval, men kan också handla om en ovanligt stor sillval.³⁷

Kulturhistorikern John Bernström återger flera exempel ur källorna på observerade valar som inte låter sig bestämmas till arten. I februari 1760 ägde inte mindre än tre valstrandningar rum på tre olika platser i Bohuslän. Den största var i Mollösund och var förmodligen 19 meter lång och man kunde utvinna 120 tunnor tran från den. På Tjörn strandade en 17,8 meter lång storval. Den gav 70 tunnor tran. Även på Gullholmen strandade en val.³⁸

I det följande listas till arten identifierade fynd av strandade större valar längs svenska kusten och med den avser vi landets nuvarande gränser; det vill säga vi bortser från Finland före 1809 men innefattar Skånelandskapen och Bohuslän före 1658. Olika smärre cetacéer (späckhuggare, vitval, näbbvalar, narval, delfiner av olika slag och andra mindre tandvalar) får däremot anstå till något annat tillfälle.

Vikval, *Balaenoptera acutorostrata* Lacépède, 1804: Zoologen Sven Ekman skriver 1948 att vikvalen under sina jakter på sill och annan fisk tämligen ofta uppträder i Skagerrak. Han anger dock bara ett fåtal specificerade fynd av strandade vikvalar. Man får väl betrakta denna lilla bardval som närmast årlig besökare i Skagerrak och flera strandningar längs den bohuslänska kusten finns rapporterade i litteraturen.³⁹ Mellan 1860 och 1920 finns sex strandningar rapporterade enbart från Bohuslän.

1.1860. "Under våren 1860 strandade ett utbildadt individ vid Kyrkö-sund i Bohusläns skärgård, hvadan äfven denna art, såsom man finner, någon gång besökt våra farvatten", uppger Malm 1877. Valen hackades sönder och av fett kokades tran. Skelettet användes som bränsle under trankitteln. A. W. Malm lyckades emellertid efter fiskaren Olaus Persson östra Sunne på Tjörn säkra en ländkota, ett par revben och ett skulderblad. Det senaste hade Olaus Persson för avsikt att tillverka en stolrygg av. Numera förvaras de i Göteborgs zoologiska museum.⁴⁰

2. 1881 eller 1882. Ytterligare en strandning rapporterades från Vaderö i Bohuslän 1881 eller 1882. Närmare data saknas för närvarande.

3. Sommaren 1897 strandade ett exemplar utanför Grebbestad i Bohuslän.⁴¹

4. I februari 1908 strandade ett 25 fot långt exemplar nära Smögen.⁴²

5 och 6. År 1918 strandade ett exemplar vid Göteborg och året därpå vid Hönö utanför Göteborg.⁴³

Sillval, *Balaenoptera physalus* (Linnaeus, 1758): Det är möjligt att sillvalen var en flitigare besökare vid Bohuskusten i äldre tid, i synnerhet i samband med att sillen gick till. Sven Nilsson skriver nämligen att lokala fiskare kallade den för *sillfösare*: "De gamla fiskarena derstädes omtala ännu, hvilken mängd af dessa Hvalar visade sig der och bebådade ankomsten af den efterlängtade Sillen, som han ansågs på Guds befallning, drifva till kusten". Sven Ekman uppger att sillvalen förr uppträdde relativt ofta i Skagerrak, "när sillen går till, och innan arten hade blivit hårt jagad" kunde man observera flockar på hundra exemplar. Det bekräftas också av lokala källor att storvalar visade sig. I ett sockenstämmoprotokoll från Öckerö 1776 heter det att "hwalfiskar wid silletiden i höst äfwen wisat sig omkring öijarne".⁴⁴ Vi har kunnat spåra följande strandningar och observationer:

1. 1767. På Bohusläns museum i Uddevalla förvaras en kota, används som stolsits, efter en förmodad sillval, som strandade 1767. "Denna stol gjorts av en på Askeröd strandad hvalfisk 1767", står det på kotan. Proveniensenuppgiften bör syfta på Askeröarna mellan Tjörn och Orust. I museets samlingar har den signum accessionsnummer UM 003297.⁴⁵

2. 15 november 1787. En 13 meter lång, ännu ej ettårig hona strandade vid Stensholmen, Lycke socken, 6 km SÖ Marstrand, Bohuslän 15 november 1787. Den finns utförligt beskriven i *Göteborgs Tidningar* tisdagen den 27 november 1787 nr 138:

"Ifrån Norra Skärgården d. 23 Nov. Natten imellan d. 14 och 15 dennes inkom uti Eldg-Fjärden, 1 2/2 mil öster ifrån Mastrand, en Hwal-Fisk, kallad Nordkapare, som morgonen derpå fångades på grund wid Handelsmannen Hr E. H. Åkermans på Stensholmen belägna Trankokeri, deregenom, at flera hwassade Järnstånnger stöttes i den samma, sedan man med arms-tiocka nya trossar om stjerten, hwilka söndersletos såsom trä-ändar, förgäfwes sökt draga Fisken i land. Denna Hwal är en Hona; swart på ryggen och rundom på halfwa Stjerten, samt hwitgrå under buken. Längden efter ryggen och buken är 23 alnar 4 tum; efter sidan, 24 alnar 6 tum; ifrån Nosen (Rostrum) til ögat, 4 alnar 16 tum; sjelfwa ögat 4 tum långt; ytterst ifrån Nosen til Blåsgatten, 4 alnar 22 tum; Blåsgatten (Fistula) 8 tum, utgöres af 2ne hål, i tum imellan hwardera, som Fisken kan öppna och sluta tillsammans, samt dermed spruta watten så högt, som en liten Mast; från Ögat til Wingen elelr Fenan (Pinna Pectoralis), hwarmed han hjälper sig fort på sidan, är 2 alnar 12 tum; sjelfwa Fenan är i aln 15 tum. Tjockleken rundom wid ögat är 14 alnar, wid Fenorna 13 alnar 8 tum, rundom wid Vulva 8 alnar 16 tum, wid sjelfwa Stjerten 2 alnar 3 tum; 7 alnar från Stjerten på undra sidan är Anus, som har 3 tums diameter, Vulva derofwanför är 10 tum lång och med en 8 tum lång Clitoris; 5 tum ofwanför äro 2ne hål af 6 tums längd, hwarutinnan bröstet eller spenarne äro synliga. Sjelfwa öppningen i munnen är 4 alnar lång; tungan, som sitter fast wid Käkbenet, 4 alnar 6 tum lång, 2 alnar bred, 1 aln tjock, hwitgul til färgen; Käkbenen äro 4 alnar 16 tum långa, och 11 tum breda. Barderna eller Fiskbenen äro på denna Fisk 890 å bägge sidor."⁴⁶

3. Senvintern 1818. Ett exemplar av arten strandade vid Gåsö i Strömstads skärgård, Bohuslän, under senvintern 1818. Den finns också omnämnd i *Hamburger Correspondent* No 65 (1818) som uppger den strandade efter en januaristorm. Från detta djur härrör sannolikt den sillvalkota från "grannskapet af Strömstad", som omkring 1830 förvärvades till Lunds Universitets Zoologiska Museum.⁴⁷

4. Omkring 1830. Den 7 maj 1840 skänktes till museet i Lund en ryggkota från en sillval, som omkring 1830 hade strandat vid Strömstad. Det har accessionsnummer L840/5001.⁴⁸

5. Den 24 november 1903 påträffades ett dött, 22 meter långt exemplar vid Morups Tånge i Halland. Skelettet förvaras nu på Göteborgs Naturhistoriska Museum (Accessionsnummer GNM 2097).⁴⁹

6. Den 23 november 1912 strandade ett exemplar vid Lindön, NNV Havstenssund i Tanums socken, Bohuslän.⁵⁰

Blåval, *Balaenoptera musculus* (Linnaeus, 1758): Blåvalen är en sällsynt gäst vid de svenska kusterna. Vi känner till två säkra fynd:

1. 1830-talet senare hälft. En rapporterad strandning i trakterna av Lysekil vid slutet av 1830-talet av vad som uppges ha varit en ung blåval. Bestämningen är emellertid inte säker, eftersom blåval ofta förväxlas med sillval. Uppgiften finns med i handbokslitteraturen, men kan alltså inte verifieras.⁵¹

2. 29 oktober 1865. Det andra fyndet är bättre dokumenterat och gjordes vid Askimfjorden i Västergötland den 29 oktober 1865. I *Göteborgs-Posten* onsdagen den 1 november 1865 kunde man läsa:

Sistl. Söndag kl. 9 f.m. varseblefvo tvenne fiskare, Carl Hansson och Olof Larsson i Backa, Frölunda socken, en hvalfisk, som fastnat mot ett grund, omkring 20 famnar från land, utanför näset vid Frölunda strand. Efter någon tveksamhet togo de mod till sig och nalkades det väldiga djuret i en båt, hvarefter den ene, med en stor tålgknif bunden vid spetsen af en stake, stack hvalfischen djupt in i ena ögat, då genast en häftig blodström framforsade. Djurets ansträngningar att komma från grund drefvo det blott allt längre upp mot land. Anfallen fortsattes sedermera hela da-

Malmska valen i Göteborg 1918. Fotot taget i samband att den flyttades från Ostindiska huset till Slottskogen. Okänd fotograf.

gen med yxor mot olika delar af djuret. På Måndagen förnyades anfallen med en lie, hvarmed hvalfisken stacks dels i nacken och ögat, dels i buken af den på hans rygg uppklifne fiskaren. Ofantliga blodströmmar färgade vattnet, men djuret var dock ej fullständigt dödadt, förrän i Måndags kl. 3. Den dödade hvalfisken, som håller 27 alnar i längd, ligger nu bunden vid landet, straxt utanför Knarrviken och har varit åskådad af en mängd menniskor från den kringliggande landsbygden, hvilka tillströmmat för att betrakta det i dessa trakter okända fenomenet.⁵²

Tillvaratagandet av denna val, som gått till hävderna som den Malmska valen är väl dokumenterad. Det rörde sig om en ung, drygt 15 meter lång och 25 ton tung, blåvalshane. Den avlivades av lokalbefolkningen och tillvaratogs genom zoologen August Wilhelm Malms försorg. Valen stoppades upp och inuti den inreddes en liten salong med bänkar och handtryckta tygtapeter. Ingången till salongen var genom valens gap som hade försetts med en gångjärnskonstruktion. Den uppstoppade valen förevisades med hjälp av en särskilt konstruerad vagn runt om i Sverige och även på kontinenten. Till den så kallade jubileumsutställningen i Göteborg den 9 juli 1923 byggde man Naturhistoriska Museet, där den Malmska valen fick sin slutliga förvaringsplats. Den har accessionsnummer GNM 395!⁵³

Det finns också en val som strandade vid kusten i Nätra socken i Ångermanland 1658. Olof Broman skriver "För många år tillbaka, neml. 1658, fångades fuller en stor hvalfisk i Ångermanland och Nätra Sockn, hwilkens been liggä i förwar på Gefle slott." Benen som hamnade på Gävle slott förstördes i samband med en slottsbrand 1728. Däremot finns några ben kvar i Arnäs hembygdsförening, och om de härstammar från Nätravalen, handlar det om en blåval som hade förvirrat sig ända till Ångermanland på 1600-talet.⁵⁴

Knölval, *Megaptera novaeangliae* (Borowski, 1781): Knölvalen är en kosmopolit som förekommer i tre distinkta populationer, i Nordatlanten, norra Stilla havet, samt oceanerna i södra hemisfären. Den företar vidsträckta vandringar men har endast undantagsvis nått svenska vatten.

1) Första kända strandningen av knölval ägde rum vid Kosteröarna i Bohuslän den 9 februari 1735: "Förledne d[en] 9 hujus medelst den starka stormen ankom utur wästerhafwen in emillan twenne öar, Söd[er] och

Norr Kosteröo benäm[n]de, en stor död wahlfisk, nogot öfwer 64 fots längd och 15 fots högd, hwilken förmenas kunna göra tillsammans nogot öfwer 40 tunnor wahlspäck. Des ryggeknotar äro små huggkubbar och öfriga des skapnad rätt underlig; under buken är han liksom bärholt på ett fartyg, det ena laget öfwer det andra, men på ryggen gans[k]a slätt utan några fenor; ett gans[k]a stort hufwud, men små ögon". Utifrån denna beskrivning har John Bernström 1966 identifierad valen som en knölval och han har också i detalj skildrat dess tillvaratagande.⁵⁵

2. Nästa fynd gjordes vintern 1803 då ett förolyckat exemplar påträffades vid Buskär, Styrös socken, i Göteborgs skärgård, Västergötland: "Ett exemplar strandade vid Buskär utanför Göta elfs mynning, och utaf hvilket exemplar kranium och åtskilliga andra ben förvaras uti Naturhistoriska Museum i Göteborg".⁵⁶

3. På Kosters Hembygdsmuseum bevaras två valben, möjligtvis av knölval, som strandade i området i slutet av 1800-talet.⁵⁷

Nordkapare *Eubalaena glacialis* (Müller, 1776): Wilhelm Lilljeborg gjorde inför De skandinaviske naturforskernes möte i Köpenhamn i juli 1860 en preliminär bestämning av en valkota i Edebo kyrka. Han uppger att dess längd är $10 \frac{2}{3}$ tum, bredd $15 \frac{1}{3}$ tum och höjd $9 \frac{2}{3}$ tum. Den bör "således hafva tillhört en hval af ovanligt stora dimensioner". Lilljeborg menar att det antingen rör sig om rester av en grönlandsval. "Eljest skulle den möjligen kunna hafva tillhört en Nordcapare". John Bernström, som också haft tillfälle att studera kotorna, menade att de härrörde från en 10–11 meter lång knölval. Bernströms artattribution av kotorna har också vidarebefordrats och i någon mån också letat sig in i handbokslitteraturen.⁵⁸ Kotornas utseende ger emellertid vid handen, menar den danske valexperten Carl Kintze som examinerat bevarade kotor utifrån foton, att Lilljeborg förmodligen hade rätt och att det verkligen handlar om nordkapare. Om den identifikationen håller så är det något av ett sensationellt fynd, eftersom arten aldrig med säkerhet rapporterats från svenska vatten.⁵⁹

Valkota som förvaras i Edebo kyrka. Den härstammar från en val, förmodligen en nordkapare, som strandade i Edeboviken sommaren 1489. Foto Ingvar Svanberg, 2008.

Gråval, *Eschrichtus robustus* (Lilljeborg, 1861): Gråvalen förekom tidigare också i Nordatlanten, men bland annat på grund av hårt jakttryck kom arten så småningom att utrotas. Ännu under 1700-talet föreligger emellertid en del observationer av gråval i norra Atlanten. Huruvida gråval påträffats under tidigmodern tid i Sverige är fortfarande en öppen fråga. Dock, år 1709 drev ett 17 meter långt exemplar av en val i land vid Ystad. John Bernström menar att det kan ha varit fråga om en nordkapare, andra har hävdad att det var en knölval, men mycket talar för, menar Carl Kintze, att det lika väl kan ha varit en gråval. I så fall skulle den strandade valen i Ystad vara ett av de sista fynden av arten som gjordes i östra Atlanten.⁶⁰

Kaskelot, *Physeter macrocephalus* Linnaeus, 1758: Fynd av kaskeloter längs Nordsjökusten är inte ovanliga och det finns åtskilliga fynd från så-

väl danskt som norskt område.⁶¹ Däremot är kaskeloten en sällsynt gäst i svenska vatten. Trots att tjurarna företar långa vandringar har den enbart undantagsvis påträffats vid Bohuskusten. Sven Ekman kan exempelvis bara rapportera om skulderblad som grävts upp nära Lysekil.⁶² Johannes Lepiksaar har antecknat två jordfynd: ett fynd av en tand något år före 1871 vid Lillsved på Värmdö i Uppland. Tandens förvaras i Naturhistoriska riksmuseets samlingar och ett skulderblad – det är väl det som Ekman avser – vid Backa på Skaftö i Bohuslän 1935. Det förvaras nu i Göteborgs Naturhistoriska museum.⁶³

Det föreligger emellertid uppgifter om två strandningar i Bohuslän under 1700-talet, vilka sällan uppmärksammas i handbokslitteraturen.

1. Senare hälften av november 1718. Vid Stora Överön, Nordre Älvefjord, Bohuslän skedde en strandning i slutet av november 1718. Läkaren Carl Alstrin besökte platsen 1720 och kunde bland annat i sin dagbok rapportera om en 1 ½ kvarter lång tand, "Som såg ut som en liten Elephante tand".⁶⁴

2. November 1749. Nästa strandning ägde rum nära Hunnebostrand, Bohuslän, november 1749. Det är ingen tvekan om att det var fråga om en kaskelot, eftersom major Johan Mauritz Klinckowström lät avbilda den strandade valen. Det föreligger i själva verket två avbildningar och båda finns bevarade i Kongl. Vetenskapsakademiens samlingar. På 1780-talet bortskänktes käkarna till Gustaf von Carlson på Mälby, Södermanland, men de finns så vitt bekant inte längre bevarande.⁶⁵

Avslutning

Valar förblir fascinerande djur som ådrar sig våra intressen. Svenskarnas förhållande till valar i äldre tid var komplexa, även om kontakterna med de stora marina djuren vanligtvis var begränsade. Jag har inte berört sjömännens uppfattningar utan det kräver en särskild studie. Även de jordfynd av subfossila skelettdelar som gjorts av exempelvis swedenborgvalen och gräsövalen har bara flyktigt berörts. Båda fynden har fått zoologihistoriska och zoosystematiska förvecklingar värda att berätta. Det finns därför anledning att återkomma till ämnet.

Summary

Beached Whales and Whales' Bones in Sweden

Nowadays, it has become a popular holiday activity to go to places abroad where you can participate in whale watching or even have close encounters with small cetaceans. In Sweden, for instance it is possible to watch porpoises by joining a boat tour at Kullaberg, Skåne. However, in earlier times small cetaceans (mostly porpoises and some dolphin species) were regularly observed and sometimes hunted for meat and blubber by coastal dwellers along the west coast and the coast of the Baltic Sea.

Larger whales were more seldom observed. Sometimes large cetaceans beached on the Swedish coast, and these strandings were reported in church records, by travellers and later also in newspapers and by zoologists. The oldest recorded observation of a whale from the Swedish area is from late medieval times. In the diary for 1489 of the Dominican Abbey of Stockholm there is a short note in Latin of a beached whale in Roslagen of the Uppland coast this year. This occurred in Edebo Bay. The peasantry in the vicinity used the blubber to produce oil but some parts of the skeleton were distributed to churches in the area. Some of these bones have survived until today. Thanks to the bone kept in Edebo parish church it has been possible to identify the specimen as a right whale. Especially during the second half of the nineteenth century, Swedish zoologists began to document beached whales more systematically, and many skeletons are kept in zoological museums and natural history collections of several schools. Earlier the locals used the beached whales as economic resources. The fat could be used to produce lubricant and lamp oil, while skeleton parts could be used for various ornamental and practical purposes: jawbone arches, gate posts, chairs, seats and chopping blocks. A famous standing jawbone arch of a whale can still be seen at the steam boat bridge at the harbour of Kåringön, Bohuslän. A particular custom was to place whale ribs, jaws or vertebrae in churches as proof of a former population of giants killed by the Giant Flood mentioned in Genesis. Some subfossil whales' bones found in the soil were also used for the same thing. Some of these "giant bones" kept in churches have also been connected with folk religious rituals.

Sightings of large cetaceans and especially their strandings were often seen as an absit omen by the peasantry. A sperm whale beached at Stora Överön, Bohuslän, in February 1718, a few months before King Charles XII of Sweden was killed in the nearby Fredrikshald, Norway. This whale stranding was subsequently interpreted as a sign. The article concludes with a list of known beached larger cetaceans along the Swedish coasts until 1920.

Referenser

Artedi, Peter, *Ichthyologia sive opera omnia de piscibus, scilicet: Bibliotheca ichthyologica. Philosophia ichthyologica. Genera piscium. Synonymia specierum. Descriptiones specierum*. Leyden 1738.

Barthelmess, Klaus & Svanberg, Ingvar, "Linnaeus' Whale: A wash drawing of bottlenose whales (*Hyperoodon ampullatus*, Forster, 1770) at Hammarby, with remarks on other early depictions of the species". *Lychnos* 2006.

Barthelmess, Klaus & Svanberg, Ingvar, "Two eighteenth-century strandings of sperm whales (*Physeter microcephalus*) on the Swedish coast". *Archives of Natural History* 36 (2009).

Barthelmess, Klaus & Svanberg, Ingvar, "A watercolour of a stranded Sperm whale from the late seventeenth century". *Archives of Natural History* 40 (2013).

Bergman, Carl Johan, *Gotländska skildringar och minnen*. Visby 1882.

Berlin, Herved, "Om valar vid Hallands kust", i: *Natur i Halland*, red. Carl Skottsberg & Kai Curry-Lindahl. Stockholm 1952.

Bernström, John: "Om en val, möjligen ett öresvin, *Tursiops truncatus* (Montagu), sedd vid Stockholm 1546". *Fauna och flora* 41, 1946.

Bernström, John, "Om en kaskelot, *Physeter catodon* Linné, strandad i Bohuslän 1718". *Fauna och flora* 44, 1949,.

Bernström, John, "Valar i Bohuslän", i: *Natur i Bohuslän*, red. Carl Skottsberg & Kai Curry-Lindahl. Stockholm 1959

Bernström, John, "Jätteben", i: *Kulturhistoriskt lexikon över nordisk medeltid*, Malmö 1963.

Bernström, John, "Om en knölval, *Megaptera novaeangliae* (Borowski), strandad vid Kosteröarna i Bohuslän 1735". *Fauna och flora* 61, 1966.

Bernström, John, "Valar", i: *Kulturhistoriskt lexikon över nordisk medeltid*, Malmö 1975.

Bolinus, Andreas, *En dagbok från 1600-talet*. Stockholm.

Broman, Olof, *Glysisvallur och öfriga skrifter rörande Helsingsland* vol. 3. Uppsala 1912–54.

Bureus, Johannes, *Sumlen*. Stockholm 1886.

Curry-Lindahl, Kai, *Däggdjur i färg*. Stockholm 1967.

Curry-Lindahl, Kai, *Däggdjur, groddjur och kräldjur*. Stockholm 1988.

Curtin, Susanna, "Swimming with dolphins: a phenomenological exploration of tourist recollections". *International Journal of Tourism Research*, 2006.

Debes, Lucas Jacobsøn, *Færoæ et Færoa reserata, det er: Færøernis oc færøeske Inbyggeris beskrivelse*. Kjøbenhavn 1676..

Drossander, Andreas, *Dissertatio physica de balaena*. Resp. Salomon Drake. Upsaliae 1694.

Edman, Björn, "... äro synte fem valar vid Ronnö: ur Ålems äldsta kyrkobok". *Kalmar län. Årsbok för kulturhistoria och hembygdsvård* 70, 1985.

Ekman, Sven, "Valarna", i: *Svenska djur. Däggdjuren*, red. Gösta Notini & Bertil Haglund. Stockholm 1948.

Fant, Ericus Michael, *Scriptores rerum svecicarum medii aevi* 1. Upsaliae 1868.

Forsius, Sigfrid Aronius. *Physica 1611 (Cod. Holm. D. 76)*. Uppsala.

Göteborgs Tidningar 27 november 1787.

Göteborgs Handels-Tidning 1803 nr. 5.

Göteborgsposten 1 november 1865.

Hansén, Johan "Våra svenska valar". Strömstads gymnasium 1998.

Holmberg, Axel Emanuel, *Bohusläns historia och beskrifning* vol. 1 Örebro 1867.

Isogaeus, Simon, *Carla-seger-skiöld whilcken Then Stormächtigaste Konung Carl XII. Wår allernådigste regerende konung, så wå som forna Swea och Götha konungar, i synnerhet af then gustavianske stammen härkomne, i alla tilder med svenska och götha män* vol. 2. Stockholm 1714.

Jacobowsky, C. Vilh., "I Göteborg 1720". *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*, 27 februari 1926.

Japha, Arnold, „Zusammenstellung der in der Ostsee bisher beobachteten Wale“, *Schriften der Physikalisch-ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg*, 1908.

Johansen, Joan Pauli, *Pilot Whaling in the Faroe Islands: History, Ethnography*. Tórshavn 2009.

Johnsson, Per, "Valsafaris jorden runt". *Svenska Dagbladet*, 5 augusti 2011.

Jägerskiöld, L.A., *Naturhistoriska Museet. Zoologisk avdelning. Berättelse. Årstryck* 1919. Göteborg.

Jägerskiöld, L.A. *Naturhistoriska Museet. Zoologisk avdelning. berättelse. Årstryck* 1920. Göteborg.

Jägerskiöld, L.A. *Naturhistoriska Museet. Zoologisk avdelning. Berättelse. Årstryck* 1926. Göteborg.

Jägerskiöld, L.A. *Naturhistoriska Museet. Zoologisk avdelning. Berättelse. Årstryck* 1936. Göteborg

Kinze, Carl Chr., "Danish whale records 1575 – 1991 (Mammalia, Cetacea): Review of whale specimens stranded, directly or incidentally caught along the Danish coast". *Steenstrupia* 21, 1995.

Klemming, G. E. *Olai Petri Svenska krönika*. Stockholm 1860.

Lepiksaar, Johannes, „Zahnwalfunde in Schweden“. *Bidragen tot der Dierkunde* 36, 1966.

Lewander, Lisbeth "Svunna visioner – svensk valfångst", i: *Vision och verklighet: populärvetenskapliga föreläsningar hållna under Humanistdagarna den 9–10 oktober 2004 vid Göteborgs universitet*, red. Barbro Ryder Liljegren. Göteborg 2004.

Lilljeborg, W., Öfversigt af de inom Skandinavien (Sverige och Norrige) anträffade Hvalartade Däggdjur (Cetacea) 1–2 (Uppsala Universitets Årsskrift 1861–62). Uppsala 1862.

Lilljeborg, W., *Sveriges och Norges ryggradsdjur* 1. Däggdjuren 2. Uppsala 1874.

Lindquist, Ole, *The North Atlantic Gray Whale (Escherichtius robustus): an historical outline based on Icelandic, Danish-Icelandic, English and Swedish source dating from ca 1000 AD to 1792* (Occasional Papers 1). St Andrews 2000.

Linnaeus, Carl, *Öländska och Gothländska Resa på Rikens Högloflige Ständers befallning förrättad åhr 1741*. Stockholm 1745.

Linnaeus, Carl, *Systema naturae*, vol. 1 Stockholm 1758.

Löwegren, Yngve, *Zoologisk museiteknik* (= Djurens värld Bd. 15). Lund 1964.

Malm, A.W., *Hvaldjur i Sveriges museer år 1869* (=Kongl. Svenska Vetenskaps-Akademiens Handlingar 9:2). Stockholm 1871.

Malm, A.W. *Göteborgs och Bohusläns fauna*. Göteborg 1877.

Messenius, Johannes, *En lustigh och trowärdig chrönika om Stockholm som ähr på thenna tidh Sweriges rikkes rim beskrefwen och i åtta böker begrepen*. Stockholm 1875.

Nilsson, Sven, *Skandinaviens fauna* vol. 1. *Däggdjur*. Lund 1847.

Olaus Magnus, *Historia de gentibus septentrionalis*. Roma 1555.

Peder Månsson, *Peder Månssons skrifter på svenska: efter handskrifter i Stocholm, Uppsala och Linköping*. Med en inledning utgifna af Robert Geete (Svenska Skrifter utgivna af Svenska Fornskriftssällskapet 43). Stockholm 1913–15.

Redman, Nicholas, *Whales' Bones of the Nordic Countries, Central and Eastern Europe*. Teddington 2013.

Redman, Nicholas, *The Travels of the Oostende Whale Skeleton*. Teddington 2015.

Rhezelius, Ion Haquin, *Monumenta Uplandica: resenanteckningar från åren 1635, 1636, 1638*. Uppsala 1915–17.

Rosengren, Izabella, "På omtumlande valjakt i Skälderviken". *Sydsvenska Dagbladet*, 28 juli 2012.

Schultz, W., „Über das Vorkommen von Walen in der Nordsee und Ostsee (Ordn. Cetacea)“. *Zoologischer Anzeiger* 185, 1970.

Schultze, Gerhard, „Wale an der Küste von Mecklenburg-Vorpommern“. *Meer und Museum* 7, 1991.

Svanberg, Ingvar, "Jakt på säl och val", i: *Människan och naturen. Svensk etnobiologi* 1, red. Börge Pettersson, Ingvar Svanberg & Håkan Tunón. Stockholm 2001.

Svanberg, Ingvar: "Att skrämma bort valar". *Gardar: Årsbok för Samfundet Sverige-Island i Lund-Malmö och Samfundet* 35, 2004.

Svanberg, Ingvar, "»Du grumme Søe-Konge, du Trold i det Vand«: Troldhvaler i norrøn tradition", i: *Fólkaleikur: Heiðursrit til Jóan Paula Joensen*, ed. Andras Mortensen. Tórshavn 2005a.

Svanberg, Ingvar, "Fångst av tumlare (*Phocoena phocoena*) i Sverige", *Svenska Linnésällskapetets Årsskrift 2004–2005* (2005b).

Svanberg, Ingvar, "»Ett sijdobehn aff en Jungfru«: om valben i svenska kyrkor", *Svenska Landsmål och Svenskt Folkliiv 129* (2006).

Svanberg, Ingvar, "Jungfru Visnas ben: en val i Visby", *Gotländskt arkiv 2008* (2008a).

Svanberg, Ingvar, "På spaning efter svenska valar". *Saga och sed: Kungl. Gustav Adolfs Akademiens Årsbok 2007* (2008b).

Svanberg, Ingvar, "Swedish Cetology in the Early Seventeenth Century: Sigfrid Aron Forsius Descriptions of Whales". *Svenska Linnésällskapetets Årsskrift 2008* (2008c).

Svanberg, Ingvar, "»Thet war storth wndher«: En valstrandning i Roslagen 1489". *Uppland. Årsbok 2008* (2008d).

Svanberg, Ingvar, "Valbenen från Nätra på Gävle slott", *Oknytt 29* (2008e)

Svanberg, Ingvar, "»I äldre tid användes detta uti åtskilliga underkurer«:

Några föreställningar förknippade med valben i kyrkor i Östergötland”.
Svenska Landsmål och Svenskt Folkliv 134 (2011a).

Svanberg, Ingvar, ”Åldrad globalval”. *Dagens Nyheter*, 4 oktober 2011
(2011b).

Svanberg, Ingvar, ”Jätteslide och rönnbärsbitter: postmodern etnobiologi
om konst, matglädje och prepping”. *Svensk Botanisk Tidskrift* 111:1, 2017.

Szabo, Vicki Ellen, *Monstrous Fishes and the Mead-Dark Sea: Whaling in the
Medieval North Atlantic*. Leiden 2008.

Söderberg, Carl Rudolf, *På hinsidan Östersjön. Några reseminnen*. Stock-
holm 1874.

Timm, Werner, „Der gestrandete Wal: eine Motivkundliche Studie”, i: *For-
schung und Berichte: Staatliche Museum zu Berlin* 3–4. Berlin 1961.

Zeiller, Martin, *Neue Beschreibung der Königsreiche Schweden und Gothen*.
Ulm 1647.

Noter

Tack till Nicholas Redman, Teddington, England, som jag ständigt utväxlar information om valben med.

- ¹ Johnsson 2011; Rosengren 2012; Curtin 2006; Svanberg 2008b, s. 63–64.
- ² Svanberg 2017.
- ³ Svanberg 2004.
- ⁴ Peder Månsson 1913–15, s. 109.
- ⁵ Debes 1676, s. 167.
- ⁶ Svanberg 2005a.
- ⁷ Forsius 1952, s. 152
- ⁸ Svanberg 2004.
- ⁹ Szabo 2008.
- ¹⁰ Johansen 2009.
- ¹¹ Svanberg 2001, 2005b.
- ¹² Lewander 2004.
- ¹³ Olaus Magnus 1555, bok 21.
- ¹⁴ Fant 1868, s. 68.
- ¹⁵ Klemming 1860, s. 282.
- ¹⁶ Messenius 1875, s. 119.
- ¹⁷ Rhezelius 1915–17, s. 56.
- ¹⁸ Timm 1961.
- ¹⁹ Barthelmess & Svanberg 2013.
- ²⁰ Jägerskiöld 1926; Jacobowsky 1926, s. 4; Bernström 1949.
- ²¹ Isogaeus 1714, s. 1040-1041.
- ²² Bernström 1966, s.161; Svanberg 2006, s. 93; jfr Timm 1961.
- ²³ Svanberg 2006; Svanberg 2008d, s. 58–61; Schulze 1991, s. 40–44; Japha 1908, s. 123–124. Schultz 1970, s. 257; Bolinus 1913, s. 14.
- ²⁴ Rüdling 1731 s. 93.
- ²⁵ Japha 1908, s. 124; Bureus 1886 s. 201; Bernstöm 1963; Svanberg 2006, kompletteringar Svanberg 2011a; Redman 2013, s. 111–156.
- ²⁶ Linnaeus 1745, s. 165; Bergman 1882, s 28; Svanberg 2008a.
- ²⁷ Svanberg 2011a.
- ²⁸ Svanberg 2006, Svanberg 2011a.
- ²⁹ Svanberg 2008d, s. 51.
- ³⁰ Svanberg 2008d; Drossander 1694; Svanberg 2006, s. 112.
- ³¹ Artedi 1738, s. 77.
- ³² Linnaeus 1758, s. 75–77; Barthelmess & Svanberg 2006.
- ³³ Barthelmess & Svanberg 2009.
- ³⁴ Söderberg 1874, s. 64.
- ³⁵ Redman 2015.
- ³⁶ Svanberg 2008b; Svanberg 2011b.
- ³⁷ Bernström 1959; Edman 1985; Zeiller 1647.
- ³⁸ Holmberg 1867, s. 225; Bernström 1959, s. 229
- ³⁹ Ekman 1948, s. 381.

- ⁴⁰ Malm 1871 s. 45; Malm 1877, s.150, Lilljeborg 1874.
- ⁴¹ Curry-Lindahl 1967, s. 143.
- ⁴² Curry-Lindahl 1967, s. 143.
- ⁴³ Jägerskiöld 1919; Jägerskiöld 1920.
- ⁴⁴ Nilsson 1847, s. 638; Ekman 1948, s. 382; Bernström 1959, s. 226.
- ⁴⁵ Redman 2013, s. 148.
- ⁴⁶ *Göteborgs Tidningar* tisdagen den 27 november 1787.
- ⁴⁷ Curry-Lindahl 1988, s. 376.
- ⁴⁸ Japha 1908 s. 147; Redman 2013, s. 130.
- ⁴⁹ Japha 1908: 168. Berlin 1952: 141; Curry-Lindahl 1967: 144.
- ⁵⁰ Bernström 1959, s. 230.
- ⁵¹ Bernström 1959, s. 230; Curry-Lindahl 1967, s. 144.
- ⁵² *Göteborgsposten* 1 november 1865.
- ⁵³ Löwegren 1964 s. 219; Redman 1913 s. 118.
- ⁵⁴ Broman 1912–54, s. 576; Svanberg 2008e.
- ⁵⁵ Bernström 1966.
- ⁵⁶ *Göteborgs Handels-Tidning* 1803, nr. 15; Malm 1871, s. 35; Malm 1877, s. 149; Curry-Lindahl, 1967, s. 146.
- ⁵⁷ Hansén 1998, s. 12.
- ⁵⁸ Lilljeborg 1862, s. 68; Bernström 1963; Bernström 1975, s. 444–445; Curry-Lindahl 1967, s. 146.
- ⁵⁹ Svanberg 2008c.
- ⁶⁰ Bernström 1959, s. 232; Lindquist 2000; Svanberg 2006, s. 94.
- ⁶¹ Kinze 1995.
- ⁶² Ekman 1948, s. 378.
- ⁶³ Malm 1871; Jägerskiöld 1936; Lepiksaar 1966, s. 10.
- ⁶⁴ Jacobowsky 1926; Jägerskiöld 1926; Bernström 1949.
- ⁶⁵ Barthelmess & Svanberg 2009.

